

ნათია ჩანტლაძე
Natia Chantladze

ზაზა ალექსიძე
მეცნიერის პორტრეტი
Zaza Aleksidze
A Portrait of Scientist

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

საკვანძო სიტყვები: ზაზა ალექსიძე, ქართველოდგია, ახმენოლოგია, ქართველი
მეცნიერი
Keywords: Zaza Aleksidze, Kartvelology, Armenology, Georgian Scientist.

ზაზა ალექსიძე – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, საფრანგეთის წარწერათა და სიტყვაკაზმული მწერლობის აკადემიის უცხოელი წევრი, გელათის აკადემიის აკადემიკოსი, ღირსების ორდენის კავალერი, საერთაშორისო ასოციაცია „ფრანგული რენესანსის“ ოქროს ორდენისა და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ოქროს მედლის მფლობელი, საქართველოს სინას მთის ქართულ სიძველეთა შემსწავლელი სამეცნიერო საზოგადოების პრეზიდენტი, წმინდა ეკატერინეს მონასტრის საერთაშორისო მზრუნველთა საბჭოს წევრი, აზია წყნარი-ოკეანის აღმოსავლური ქრისტიანობის შემსწავლელი ასოციაციის პრეზიდენტის წევრი, ათონის მონასტრის ქართულ სიძველეთა შემსწავლელი პროგრამის ხელმძღვანელი; 1979-2012 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის არმენოლოგიის კათედრის გამგე, 1989-2006 წლებში კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის დირექტორი; 190-ზე მეტი ნაშრომის, აქედან 25 მონოგრაფიის ავტორი; მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრის და ოცდამეერთე საუკუნის დასაწყისის ქართული ჰუმანიტარული მეცნიერების ბრწყინვალე წარმომადგენელი.

ზაზა ალექსიძე ქართულ სამეცნიერო სივრცეში კომეტასავით შემოიჭრა თავისი შეუდარებელი „ეპისტოლეთა წიგნით“. 1968 წელს გამოვიდა ეს ნაშრომი (ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვეთილი და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბ.1968) და სამეცნიერო საზოგადოებისთვის მაშინვე ცხადი გახდა, რომ ქართულ ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში მოვიდა მკვლევარი, რომელიც დაარღვევდა ჯებირებს, შექმნიდა საკუთარ ეპოქას – ძველ კორიფეთა ნააზრევის საფუძველზე შექმნიდა ახალ ცოდნას; საქართველოში ზაზა ალექსიძის აღმოჩენების ეპოქა დაიწყო. 33 წლის მკვლევარმა გარდა ძველი სომხურიდან ბრწყინვალედ შესრულებული ქართული თარგმანისა და ტექსტზე დართული უმნიშვნელოვანესი კომენტარებისა, განახორციელა კვლევა ისეთი ფართო კონტექსტით, როგორც ეს მხოლოდ დიდ და გამოცდილ მეცნიერებს ხელეწიფებათ – მან შეისწავლა ამიერკავკასიის ქვეყნების საეკლესიო განხეთქილება არა მხოლოდ როგორც საქართველოს ეკლესიის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდი, არამედ როგორც საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ეკლესიების ურთიერთობის გარკვეული ისტორიული მომენტი, რომელიც შეიძლება ითქვას, განმსაზღვრელი აღმოჩნდა ამ ხალხების შემდგომი ცხოვრებისა და განვითარებისათვის. და ეს არა ყოფილა ამ საოცარი წიგნის ერთადერთი თემა და სიახლე! ზაზა ალექსიძემ მოახერხა, რომ ერთ ნაშრომში ძალიან ლოგიკურად გაერთიანებინა ისეთი საკითხები, როგორებიცაა – ქართული, სომხური და ალბანური დამწერლობების წარმოშობა; კავკასიის ეკლესიათა იერარქიული ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი; მათი საგარეო ორიენტაციის საკითხი; შეძლო დაესაბუთებინა, რომ ქართლის ეკლესია არ ყოფილა აქ დამოკიდებულის როლში, დაებრუნებინა საქართველოს ისტორიაში კირონ მცხეთელის სახელი და საქმეები და წამოეყენებინა ძალიან თამამი ვარაუდი ამ უკანასკნელის, კიროს ფაზისელისა და კიროს ალექსანდრიელის იგივეობის შესახებ! დაეწყო საუბარი მცხეთის ჯვრის როლსა და მნიშვნელობაზე სრულიად ქართლისათვის.

ამ გამოკვლევას ლოგიკურად მოჰყვა „უხტანესი „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“ (უხტანესი, „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1975, სადაც ისევ სახეზეა ძველი სომხური ტექსტის უბადლო ქართული თარგმანი და კვლევა, რომელიც არა მხოლოდ აგრძელებს და აღრმავებს წინა მონოგრაფიაში დასმული პრობლემების კვლევას, არამედ წამოჭრის ახლებს – ძველი სომხური ტექსტების გვიანდელი ავტორების მხრიდან რედაქტირების საკითხი, „შუშანიკის წამების“ რედაქციათა X ს-ის სომეხ ავტორთათვის ცნობადობის საკითხი, საეკლესიო განხეთქილებასთან დაკავშირებული ლეგენდების თემა და სხვა) და არსენ საფარელის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“ (არსენი საფარელი. განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა. ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1980), სხვადასხვა წლებში დაიწერა აგრეთვე სტატიათა მთელი წყება: „მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის“, „უხტანესის ცნობათა კრიტიკისათვის: კირონ ქართლის კათალიკოსის დაბადების ადგილი“, „კავკასია და ქრისტიანული აღმოსავლეთი IV და VI მსოფლიო კრებებს შორის“, „საქართველო-სომხეთის დიპლომატიური ურთიერთობა VI-VII საუკუნეებში“, „მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის წარწერა“, „ამიერკავკასიის ქვეყნების საერთაშორისო ორიენტაციის დოგმატური საფუძვლები“, „მცხეთის ჯვარი მცველი ყოვლისა ქართლისა“, „ვინ იყო ტაოს პირველი ეპისკოპოსი“, „ტაოს საეპისკოპოსო VI საუკუნის ბოლოს და VII საუკუნის დასაწყისში“, „რელიგიური სიტუაცია კავკასიაში VI საუკუნის ბოლო მეოთხედში“, X-XIII საუკუნეების სომხური წყაროები VII საუკუნის დამდეგს სომხეთ-საქართველოს შორის მომხდარი საეკლესიო განხეთქილების შესახებ“, „დვინის მეორე ადგილობრივი კრება სომხეთში“, ენციკლოპედიისათვის: „მონოთელიტობა“, „მონოფიზიტობა“, „დიოფიზიტობა“, „ნესტორიანობა“, და ბოლოს ისევ მონოგრაფია – „თეოლოგიური პოლემიკა კავკასიაში VI საუკუნე“ (2015). როგორც შედეგი – ზაზა ალექსიძემ მოგვცა ნათელი სურათი იმისა, თუ რამ მიიყვანა კავკასიის ეკლესიები განხეთქილებამდე, როგორ მიმდინარეობდა სქიზმა ამიერკავკასიაში, როგორი იყო მისი ალქმა ყველა დაინტერესებული მხარის მიერ და რამდენად განსაზღვრა მან საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ურთიერთობები მრავალი საუკუნის მანძილზე. ნურავინ იფიქრებს, რომ ამ სფეროში კვლევა დასრულებულია, ზაზა ალექსიძის ნაშრომები იმითაცაა განსაკუთრებული, რომ მზის შუქზე გამოდის ისეთი მეცნიერული პრობლემები, რომელთა არსებობაც აქამდე დაფარული იყო, მუდმივად ჩნდება ახალ-ახალი მიმართულებები, საითაც მოძრაობა შესაძლებელი და აუცილებელიცაა. ალბათ არ იქნება გადაჭარბებული, თუ ვიტყვი, რომ „ეპისტოლეთა ნიგნი“ ჰგავს დიდ აფეთქებას, რომელმაც ახალი კვლევითი სამყარო გააჩინა ძალიან დიდი პერსპექტივებით.

მეორე დიდ აფეთქებად, რასაც ასეთივე მნიშვნელობის შედეგები მოჰყვა, იყო ზაზა ალექსიძის და ატენის სიონის ეპიგრაფიკის შეხვედრა. გ. აბრამიშვილთან ერთად აქ აღმოჩენა აღმოჩენაზე კეთდებოდა, რაც ცვლიდა და აზუსტებდა საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ბევრ კარდინალურ საკითხს. მხოლოდ ორი მათგანიც რომ გავიხსენოთ, კარგად გამოჩნდება ამ

ძეგლზე განუვლი შრომის მნიშვნელობა: ზაზა ალექსიძემ დაასაბუთა, რომ VII ს-ის ძეგლის, ატენის სიონის, ე.წ. თოდოსაკის სომხური წარწერა არის არა აღმშენებლის, არამედ X ს-ის 80-იანი წლების რესტავრატორისა, რითაც მოხსნა საკითხი ატენის სიონის სომეხი ხუროთმოძღვრის, თოდოსაკის, მიერ აშენების შესახებ; მან ატენის სიონის წარწერებში მიაკვლია IX ს-ის ქართულ რითმიან ლექსებს, რითაც აჩვენა, რომ ქართული საერო მწერლობა XI საუკუნეში კი არ გაჩენილა, არამედ უკვე IX საუკუნეში არსებობდა. „ატენის სიონის ოთხი წარწერა“, „ატენის სიონის სომხური წარწერები“, „ფრესკული წარწერები, ტ. I, ატენის სიონი“, „მხედრული დამწერლობის სათავეებთან“, „ახლად აღმოჩენილი სომხური გრაფიკო ატენის სიონში“, „ქართული რითმიანი პოეზიის სათავეებთან“ – ამ ნაშრომებში წარმოდგენილი კვლევები ასევე აჩენს დიდ პერსპექტივებს და ფართოდ ხსნის გზას ქართული პოეზიის ისტორიის უფრო საფუძვლიანად შესწავლისათვის, ახლებურად წარმოადგენს ატენის სიონის მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიაში, მის ადგილს საქართველოსა და სომხეთის ისტორიულ და კულტურულ ურთიერთობათა კვლევაში და სხვა.

შემდეგმა დიდმა აფეთქებამ უკვე მთელი მსოფლიო შეარყია და ისევ წარმოშვა ახალი კვლევითი სამყარო, რომლის გადაჭარბებით შეფასება შეუძლებელია – კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა. ზაზა ალექსიძის სამეცნიერო მოღვაწეობაში სრულიად განსაკუთრებული ადგილი უკავია ნაშრომებს, რომლებიც 1990-2000 წლებში სინას მთაზე მისივე ხელმძღვანელობით ჩატარებული ქართველ მეცნიერთა ექსპედიციების დროს გამოვლენილი მასალის კვლევის შედეგად შეიქმნა – ამჯერადაც ზაზა ალექსიძემ დაგვარწმუნა, რომ მისი თვალსაწიერი კიდევ უფრო ფართოა, ვიდრე ვიცოდით, მისი მეცნიერული აზროვნება კიდევ უფრო მასშტაბური, რომ მას შეუძლია დაინახოს ის, რაც სხვათა თვალსა და გონს ემალება. ის ისევ ბედავს და ვარაუდობს იმას, რის დაშვებასაც სხვა ალბათ ვერ გაბედავდა, და აკი პირველ მის გამოსვლას ძალზედ სკეპტიკურად შეხვდნენ – მეცნიერებათა აკადემიაში გაკეთებულ წინასწარი შედეგების ანგარიშზე მას ცივად მოუსმინეს! მაგრამ ზაზა ალექსიძე ზაზა ალექსიძე არ იქნებოდა, შეუძლებელი რომ არ შეეძლო – მან უეჭველად დაასაბუთა, რომ ახლადგახსნილ ხელნაწერ ფურცლებზე სწორედ ალბანური დამწერლობა იყო წარმოდგენილი. „საუკუნის აღმოჩენა“ – ასე შეფასდა ზაზა ალექსიძის მიერ ალბანური მწერლობის ძეგლის აღმოჩენა, რის შედეგადაც მკვლევრებს საშუალება მიეცათ, შეესწავლათ კავკასიის დაკარგული ქვეყნის, დაკარგული ხალხის ენა და მწერლობა. ის გახდა ფუძემდებელი ალბანოლოგიის, როგორც მეცნიერების დარგის. ქართულ-ალბანური პალიმფსესტის აღმოჩენამ და გაშიფვრამ ბიძგი მისცა სინას მთაზე, წმინდა ეკატერინეს მონასტერში დაცული პალიმფსესტების შემსწავლელი საერთაშორისო მრავალდარგობრივი პროექტის ამოქმედებას, რომელშიც მსოფლიოს საუკეთესო მეცნიერები ჩაერთვნენ და რომლის შედეგებმაც მნიშვნელოვნად შეცვალა ჩვენი ცოდნა შუა საუკუნეების შესახებ. ამჯერად მეტად აღარ ჩავუღრმავდებით ზაზა ალექსიძის მიერ ჩატარებული კვლევის ანალიზს, ვიტყვით მხოლოდ, რომ ყველა, ვინც ამის შემდეგ ხელს მოჰკიდებს ალბანური ენისა ან ალბანეთის ისტორიის შესწავლას, კვლევას უეჭველად ქართველი მეცნიერის ნაშრომებით დაინწყებს –

„ალბანური მწერლობის ძეგლი სინას მთაზე“ (1998წ.), „კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა“ (2003წ.), „კავკასიის ალბანეთის ისტორია“ (ნიგნში: THE CAUCASIAN ALBANIAN PALIMPSESTS OF MT.SINAI. VOLUME I, II. EDITED BY JOST GIPPERT, WOLFGANG SCULZE, ZAZA ALEKSIDZE, JEAN-PIERRE MAHE//MONUMENTA PALEOGRAPHICA MEDII Aevi, SERIES IBERO-CAUCASICA, DIRIJEE PAR ZAZA ALEKSIDE. VOL.I-II. BREPOLs: 2008. თანაავტორი უ.პ. მაე, ინგლისურ ენაზე) და სხვა.

ზაზა ალექსიძე ღირსეული და დიდსულოვანი ადამიანი იყო, ღირსეულად ხვდებოდა მარცხსაც და მოშურნეთა შემოტევებს, ასევე ღირსეულად შეხვდა ის ზემოსხენებული აღმოჩენით მოპოვებულ უდიდეს აღიარებასა და პოპულარობასაც. აი, ასეთი მიძღვნა წარუმიძღვარა თავის ნიგნს „კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა“ (2003 წ.), სადაც ალბანურ დამწერლობასთან დაკავშირებული ძირითადი და უმთავრესი შედეგები წარმოადგინა:

„დაკარგული ენებისა და დამწერლობების მიმართ ინტერესი ბოლო ორი საუკუნის მანძილზე პერიოდულად იფეთქებს ხოლმე მეცნიერებასა და საზოგადოებაში. XIX-XX სს-ის მანძილზე ბევრი ძველი დამწერლობა გაიშიფრა, მაგრამ გასაკეთებელი მაინც საკმარისზე მეტი დარჩა. გაუშიფრავი დამწერლობების მიმართ ინტერესის გაძლიერება უმთავრესად დაკავშირებულია ხოლმე რაიმე დიდ აღმოჩენასთან ან დამატებითი მასალის გამოვლენასთან. ინტერესი, რაც მეცნიერებაში კავკასიის ალბანეთის მწერლობის ძეგლის აღმოჩენამ გამოიწვია, იმედს იძლევა, რომ ტექსტის ამოკითხვასა და ალბანური ენის რეკონსტრუქციაში ბევრი ქვეყნის მკვლევარი მიიღებს მონაწილეობას. შესაძლოა, იგი ბიძგის მიმცემიც აღმოჩნდეს საერთოდ სხვა, დღემდე გაუშიფრავი დამწერლობებისკენ მეცნიერთა და მოყვარულთა მძიებელი გონების მიბრუნებისა.“

მრავალ მეცნიერს ან მოყვარულს აღმოუჩენია უცნობი დამწერლობით შესრულებული ტექსტები, მრავალ მეცნიერს ან მოყვარულს უმუშავია უცნობი დამწერლობების გაშიფვრაზე, მაგრამ შედეგით მიღებული ბედნიერების განცდა და პატივი მხოლოდ ერთეულებს ხვდომიათ წილად. დავიწყება იმათი, ვისაც მცდარი შედეგი მიუღია ან სულ არა ჰქონია შედეგი, თუკი მათი გატაცება ჯანმრთელი აზრის გამოვლენა იყო, ჩემი აზრით, ისტორიის უსამართლობაა. ყველა წარმატებული აღმოჩენა წარუმატებელი ცდების, შეცდომით განვლილი გზების ავტორთა მხრებზე დგას.

მათ ხსოვნას, ვისი სახელიც დაივიწყა ისტორიამ ან მხოლოდ შეცდომებით დაიმახსოვრა, უძღვნის ამ ნიგნს ავტორი.“

სინას ექსპედიციების მოპოვებული მასალის შესწავლის შედეგად, ალბანური თემატიკის გარდა ზაზა ალექსიძემ სხვა სენსაციური აღმოჩენებითაც გაგვაოცა – მან მიაკვლია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და „ასურელ მამათა“ ცხოვრების უძველეს რედაქციებს. ამ მასალის შესწავლას მკვლევარმა 30-ზე მეტი სტატია და ორი მონოგრაფია უძღვნა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და ე.წ. „ქრონიკის“ უცნობი ხელნაწერების კვლევამ მრავალ კითხვას გასცა პასუხი და ახლებურად დააყენა ამ ორი უმნიშვნელოვანესი ძეგლის მნიშვნელობის საკითხი. ზაზა ალექსიძემ წარმოაჩინა მანამდე დაუფასებელი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ჭელიშური რედაქციის მნიშვნელობა „მოქცევაჲს“

ტექსტის არქეტიპის აღდგენის საქმეში, დაადგინა „ქრონიკაში“ დაცული ქართლის კათოლიკოსთა სია, კელასურის ზღუდის აგების დრო და აგების ინიციატორთა ვინაობა; მონოგრაფიაში „საქმენი იოვანე ზედაზადნელისანი“ და „მარტვილობა აბიბოს ნეკრესელისა“ სინური ხელნაწერები“ (2019), გამოაქვეყნა „ასურელ მამათა ცხოვრების“ ტექსტი და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა დართულ ანდერძ-მინაწერებში შემონახული კავკასიოლოგიისათვის მეტად ღირებული ახალი ცნობები, რომლებიც აზუსტებენ და რიგ შემთხვევებში ცვლიან კიდევ ჩვენს წარმოდგენებს ისეთ უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე, როგორცაა ქართლის ერისმთავართა გენეალოგია, ბაგრატიონთა ქართლში გამოჩენის და დამკვიდრების დრო, სამშვილდის სიონის მშენებლობის თარიღი და მაშენებლის ვინაობა,

ზაზა ალექსიძემ ამ მასალაში აღმოაჩინა და სამეცნიერო წრეებში შემოიტანა ახალი ცნობა რუვისთაველთა საგვარეულოზე, რომლის თანახმადაც შოთა რუსთაველის წარმომავლობა ამჯერად ჰერეთს უკავშირდება („ცნობა „რუვისთაველთა“ და „მენკვენელთა“ საგვარეულოს შესახებ“, 2019); დამაჯერებლად აჩვენა სომხური წარმომავლობისად მიჩნეული აბუქაბიანთა საგვარეულოს, კერძოდ ედესის დუკას – აბუქაბ ზოლავარის ქართველ დიდებულთა წრისადმი კუთვნილება („ვინ იყო აბუქაბ ზოლავარი?“, 2013 წ.).

ზაზა ალექსიძის სამეცნიერო მოღვაწეობის მიმოხილვა ძალიან რთულია, რადგან მას არ აქვს ნაშრომები, რომლებიც შეიძლება გამოტოვო და არ ახსენო. ყველა მნიშვნელოვანია, ყოველ მათგანში არის სიახლე, რომელიც ცვლის ძველ შეხედულებებს და შემდგომ კვლევას მოითხოვს. ასე მაგალითად, ნაშრომით „ბიზანტიის იმპერიის უცნობი ქართველი დიდი მოხელე და მისი საგვარეულო“ (2011 წ.) ზაზა ალექსიძემ საქართველოს ისტორიას დაუბრუნა მნიშვნელოვანი ფიგურა – სპანდალუდ ტბელი, მეთერთმეტე საუკუნის ბიზანტიის იმპერიის დიდმოხელე, პატრიკიოსი და ლაოდიკიის სტრატეგოსი, რომლის სახელიც დაკარგულიყო ისტორიის ნიაღში; ან კიდევ, ზაზა ალექსიძის დამსახურება პეტრინონის მონასტრის, ასევე მისი დამაარსებლის, გრიგოლ ბაკურიანის ძის, წარმომავლობასთან დაკავშირებული საკითხების კვლევაში. სრულიად განსაკუთრებულია ზაზა ალექსიძის წვლილი ქართული და სომხური ეპიგრაფიკული თუ ფრესკული წარწერების კვლევის საქმეში. ქართველი და სომეხი მეცნიერებისათვის დღემდე სამაგიდო წიგნად დარჩება „ატენის სიონის სომხური წარწერები“, „ფრესკული წარწერები, ატენის სიონი“, „დავათის სტელა“, „მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის წარწერა“, „ადრე-ქრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან“, „წარწერა შორენკეცზე ხრანთიდან“, „ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი“, „განძასარის წარწერა“, „ლუვრი-ახტალა“, „ქართული წარწერა (გრაფიტი) ჯაბალადან“.

ზაზა ალექსიძის შრომათა ეს არასრული მიმოხილვაც ცხადყოფს, როგორი ფართოა მისი სააზროვნო სივრცე, მუშაობის პროცესში ის ისტორიკოსიცაა და ფილოლოგიც, წყაროთმცოდნეცა და ტექსტოლოგიც, ენათმეცნიერიცა და თეოლოგიც, ეპიგრაფისტი და პალეოგრაფიც. დრო და გამოცდილება, პრობლემათა მასშტაბური ხედვა და ამიერკავკასიის ისტორიის სიღრმისეული ცოდნა მკვლევარს საშუალებას აძლევს დაწეროს ისეთი შემაჯამებელი ნაშრომები, როგორებიცაა: „საქართველოს ადგილი აღმოსავლურ და დასავლურ ცივილიზაციათა შორის შუა საუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა

თვალსაზრისით“, ომისა და მშვიდობის ეთიკა ძველი ქართველი ისტორიკოსის თვალთახედვით“, ქართველ ებრაელთა საღმრთო მისია შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ტრადიციით“ „ენა და სახელმწიფო ქართულ მწერლობასა და პოლიტიკაში“, „ქრისტიანობა საქართველოში ანდრია პირველწოდებულთან დაკავშირებით“, „სომეხთა წმინდა სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესია“, „ისტორიის გაკვეთილები“, „მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოვლისა ქართლისა“ და სხვა.

ცალკე სასაუბრო თემაა ზაზა ალექსიძის მუშაობის სტილი და მეთოდი. ის ამას უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა და თუ გეტყვოდა, რომ შენი ნაშრომი მეთოდოლოგიურად სწორად არის შესრულებული, ეს უმაღლეს შეფასებად უნდა მიგელო! როგორ იწყებდა მუშაობას, როგორ ავითარებდა მსჯელობას და როგორ მიდიოდა შედეგთან – ეს ძალიან კარგად ჩანს მის ყოველ ნაშრომში. პირველ ყოვლისა, აუცილებლად მკაფიოდ აყალიბებდა საკვლევ პრობლემას ყოველგვარი ზედმეტი შესავლების გარეშე – სწორად, ცხადად დასმული კითხვა, საკითხი, კვლევის წარმატების განმსაზღვრელია და მას ეს გამოსდიოდა ისე, როგორც არავის. შემდეგ იწყებოდა შავი სამუშაო და ისიც იყო უზადოდ მოწესრიგებული – თავი ეყრებოდა და ქრონოლოგიურად ლაგდებოდა, საჭიროების შემთხვევაში სწორდებოდა, ზუსტდებოდა და ითარგმნებოდა მთელი არსებული მონაცემი და მასალა – ჯერ საკითხის კვლევის ისტორია და შემდეგ წყაროები. შემდეგ ჩამოიქნებოდა მოცემული მასალის დამუშავების და შესწავლის მეთოდოლოგია და მხოლოდ ამის შემდეგ იწყებოდა მისტერია – სხვათათვის ნაცნობი ფაქტებისა და მოვლენების სრულიად ახლებური გააზრება, დანახვა და ჩვენება ფართო კონტექსტში, ისეთი კუთხით, როგორითაც მხოლოდ ის ხედავდა და ბოლოს, კვლევის შედეგის მაქსიმალურად ცხადად, მკაფიოდ, საფუძვლიანად და რაც მთავარია – ლამაზად ჩამოყალიბება. ზაზა ალექსიძის არაერთი ნაშრომი შეიძლება აიღო და განიხილო, როგორც თავისი საქმის დიდი ოსტატის მასტერკლასი – ჰუმანიტარმა რა უნდა იკვლიოს და როგორ უნდა იკვლიოს! ასევე სანიშნოდ მიგვაჩნია ზაზა ალექსიძის მეცნიერული პოლემიკის სტილი. ის იყო ძალზედ აკადემიური. ვერსად ნახავთ უხეშად, ოპონენტის დამამცირებლად ან ქილიკით გამოთქმულ კრიტიკას. მართალია, საკამათო საკითხები ხშირად ძალზედ მწვავე და პრინციპული იყო და მისი ოპონენტები კი ყოველად მოურიდელები და უსამართლონი, ზაზა ალექსიძე ახერხებდა დარჩენილიყო ყოველთვის კორექტული და სამართლიანი. სხვათა შორის, პოლემიკა, როგორც პროცესი, მეცნიერული კუთხითაც აინტერესებდა, სპეციალურად სწავლობდა კირონ ქართლის კათოლიკოსის, არსენ საფარელის, უხტანესის და სხვა ავტორთა კამათის სტილს, სტუდენტებსაც ყოველთვის გვთხოვდა, საგანგებო ყურადღება მიგვექცია ამ ასპექტისთვის, თუკი პოლემიკურ თხზულებებზე გვინევდა მუშაობა.

სწავლება ზაზა ალექსიძემ 1979 წელს დაიწყო, როდესაც ის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მოიწვიეს არმენოლოგიის კათედრის გამგედ. ამ დროისათვის კათედრა ნახევარ საუკუნეზე მეტსაც ითვლიდა და თავისი ტრადიციებიც ჰქონდა. ზაზა ალექსიძის მოსვლამ აქ ბევრი რამ შეცვალა. მან სრულიად გადაახალისა სასწავლო კურიკულუმი, შემოიღო ახალი სასწავლო კურსები, მოიყვანა ახალი ხალხი. მანამდე უფრო სომხური ენისა და

ლიტერატურის სწავლებაზე ორიენტირებული მიმართულება, ქართულ-სომხური ურთიერთობების ფართო სპექტრით შემსწავლელ, ქართულ არმენოლოგიურ ახალ სკოლად აქცია. მისი ხელმძღვანელობით არმენოლოგიის კათედრა ამუშავდა უფრო საინტერესოდ, დაინერა მნიშვნელოვანი სადიპლომო ნაშრომები და საკანდიდატო დისერტაციები, გაიხსნა ლ. მელიქსეთ-ბეგის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი კაბინეტი, გაიზარდა ამ კაბინეტთან არსებული არმენოლოგიის დარგობრივი ბიბლიოთეკის წიგნადი ფონდი. ზაზა ალექსიძეს ყოველთვის უყვარდა და აინტერესებდა ახალგაზრდებთან ურთიერთობა და მუშაობა, ის უშურველად უზიარებდა თავის მოსწავლეებს თავის უსაზღვრო ცოდნასა და გამოცდილებას, არასოდეს ახვევდა თავს საკუთარ აზრსა და პოზიციას, ასწავლიდა მთავარს – ფიქრს და აკადემიურ კეთილსინდისიერებას!

ზაზა ალექსიძე იყო მამულიშვილი, ამ სიტყვის საუკეთესო და უცვლელი მნიშვნელობით. უყვარდა საქართველო მის ყოველგვარ გამოვლინებაში – ადამიანებში, გეოგრაფიაში, ხელნაწერებში, არქიტექტურაში, ისტორიაში, ენასა და კულტურაში. არასოდეს დაზარებია, შეშინებია ან დაუხვეია უკან, როდესაც საქმე ქართული საქმის და ინტერესის დაცვას შეეხებოდა. ასე იყო 1978 წელს, როდესაც ზაზა ალექსიძემ ქართული ინტელიგენციის ნაწილთან ერთად ღირსეულად და უშიშრად გადაიხადა ბრძოლა ქართული ენისათვის. წერილი, რომელიც მან იმ დღეებში დაწერა, შემდეგ საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა, ედუარდ შევარდნაძემ, გამოიყენა საკუთარ გამოსვლაში, რათა ქართული ენის, როგორც სახელმწიფო ენის, სტატუსი დაცულიყო. ასე იყო მაშინ, როდესაც ზაზა ალექსიძე მთელი თავისი ცოდნითა და ავტორიტეტით მხარში ამოუდგა საქართველოს ეკლესიას და მის მწყემსმთავარს, ილია მეორეს, როდესაც ის ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღიარებისთვის იბრძოდა. ასე იყო ყოველთვის, როდესაც ვინმე საქართველოს ისტორიის გაყალბებას შეეცდებოდა, როდესაც სამეცნიერო პოლემიკაში ქართული პოზიცია იყო დასაცავი.

ასე იყო მაშინაც, როდესაც ზაზა ალექსიძე წლების განმავლობაში იბრძოდა, რომ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დიდი ქართველი მეცნიერებისა და საზოგადო მოღვაწეთა შრომითა და ოფლით მოპოვებული უნიკალური კოლექცია შესაფერისად ყოფილიყო დაცული და მოვლილი – „...ქვეყანაში, როდესაც ვინმე, ვინც უნდა იყოს იგი, თავს უფლებას მისცემს უკანონოდ იქნება ეს, თუ კანონიერად, საკუთარი სახლი ააშენოს ბევრად უფრო უკეთესი, შიგნიდან და გარედან მოაწყოს ბევრად უფრო უკეთესად, დაიცვას ბევრად უფრო საიმედოდ, ვიდრე ის შენობა, რომელშიც ინახება მისი სამშობლოს უპირველესი სულიერი და ინტელექტუალური საგანძური, გავბედავ და ვიტყვი – ამ ქვეყანაში ადამიანთა ცნობიერება მძიმედ არის დაავადებული...“. მისი თავდაუზოგავი შრომის შედეგი იყო, რომ 90-იან წლებში, როდესაც შუქი მხოლოდ რამდენიმე საათით მიეწოდებოდა საქართველოს ქალაქებსა და სოფლებს, ხელნაწერთა ინსტიტუტში, სადაც კლიმატის კონტროლი მთლიანად დამოკიდებული იყო ელექტროენერგიაზე, შუქი არ ქრებოდა და ხელნაწერებისათვის საჭირო ტემპერატურა მუდმივად იყო დაცული. ამ ინსტიტუტის დირექტორის თანამდებობაზე ყოფნისას ზაზა ალექსიძემ სამეცნიერო კონტაქტები დაამყარა და განამტკიცა ევროპის ყველაზე ცნობილ

სამეცნიერო-საგანმანათლებლო ცენტრებთან (ოქსფორდის უნივერსიტეტი, ლუვენის კათოლიკური უნივერსიტეტი, სორბონის უნივერსიტეტი და სხვ.) მისი ხელმძღვანელობითა და მონაწილეობით არაერთი საერთაშორისო სამეცნიერო პროექტი განხორციელდა (კავკასიური წარმოშობის პალიმფსესტების კვლევა, სინური წარმოშობის პალიმფსესტები და სხვ.). აქაც განსაკუთრებული იყო მისი დამოკიდებულება ახალგაზრდებისადმი, ზაზა ალექსიძე ზრუნავდა, რომ ინსტიტუტში მოსულ ახალგაზრდას, მეცნიერი იქნებოდა ის თუ რესტავრატორი, სტაჟირება გაეწვლო მსოფლიოს საუკეთესო კვლევით ცენტრებსა და უნივერსიტეტებში.

ზაზა ალექსიძე სიცოცხლის ბოლომდე 87 წლის ასაკშიც მუშაობდა (მისი უკანასკნელი ნაშრომი წლებანდელი თარიღით გამოვა) და ნურავინ წარმოიდგენს, რომ მისი შემოქმედებითი გზა ია-ვარდებით იყო მოფენილი. წარმატება და აღიარება იყო, მაგრამ იყო შურიც, ჩასაფრებაც და ლაღატიც. ასეთ დროსაც ბატონი ზაზა იყო პრინციპული და უდრეკი, ავის მსურველებს და მეტყველებს ბრწყინვალე სამეცნიერო ნაშრომებით აღუმებდა. ეს იყო მისი პასუხი.

„...ახილეთ ესე ჟამი, ნავა ვითარცა წამი...“ ასე იწყება IX საუკუნის უძველესი ქართული რითმიანი ლექსი, რომელიც ზაზა ალექსიძემ ამოიკითხა ატენის სიონის საუკუნეებით გადარეცხილ კედელზე და ჩვენთვის საჩინო გახადა საუკუნეების წიაღიდან მოღწეული უცნობი წინაპრის სევდანარევი სიბრძნე. თავისი კუთვნილი წამი ზაზა ალექსიძემ ჟამად აქცია დიდი ტალანტით, დაულაღავი შრომითა და თავისი საქმის სიყვარულით.

სამეცნიერო შრომათა კრებულის „აღმოსავლეთმცოდნეობა“ ეს ნომერი ზაზა ალექსიძის ხსოვნას ეძღვნება. აქ წარმოდგენილი იქნება მისი მოწაფეების და თანამოაზრეების ნაშრომები, რაც მკითხველს დაარწმუნებს იმაში, რომ ბატონი ზაზას საქმე გრძელდება, მისი იდეები და კვლევის მეთოდოლოგია ცოცხალია და ქმედითი.

ზაზა ალექსიძე

შრომების სია

1963

1. უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები: სეფე-წული // სეფე-კაცი // სამეუფოჲსა კაცი // ბარაკიელი [The Oldest Georgian Social Terminology: Sepe-Culi, Sepe-K'aci, Sameufoisa K'aci, Barak'ieli] // მოამბე (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ-მეცნიერებათა განყოფილება). – 1963. – №1. – გვ. 156-180.

1964

2. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის. ნ. 1. [Materials for the Historical Geography and Place-names of Georgia] (X-XVII საუკუნეების ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ). – თბ.: მეცნიერება, 1964. – 283 გვ. – (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ხელნაწერთა ინსტიტუტი).

1966

3. ალექსანდრე ორბელიანის „ჩოგნაობა ანუ ბურთაობა“ [‘Chognaoba’ or ‘Burtaoba’ by Alexandre Orbeliani] // ლელი. – 1966. – #199.
4. „კჳრონ“ სახელის ეტიმოლოგიისათვის [On the Etymology of the Name Kyron] // საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. 41. – 1966. – №1. – გვ. 251-256.

1968

5. ეპისტოლეთა წიგნი. [The Book of Letters] სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ. – თბ.: მეცნიერება, 1968. – 300 გვ. – (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია).
6. უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები: ოჩე (საუხუცესო// საუფროსო) [The Oldest Georgian Social Terms: Oche (Sauxutseso-Sauproso)] // თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. – 1968. – ტ. 127, VII. (ისტორიის მეცნიერებათა სერია). – გვ. 381-402. (თანაავტორი: გ. მ ა ქ ა - ვ ა რ ი ა ნ ი).

1971

7. არსენი ვაჩესძის „დოგმატიკონში“ შესული ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატი და მისი გამოძახილი ძველ სომხურ მწერლობაში [An Anti-Monophysite Treatise Included in the *Dogmaticon* by Arseni Vachesdze and its Reflection in the Armenian Literature] // მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, I. – 1971. გვ. 133-158.
8. დავით კობაიძის „მოსახსენებლის“ ერთი ადგილის განმარტებისათვის [On Interpretation of one Passage in the Colophone by David Kobairtci] // მაცნე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილება). – 1971. – №3. – გვ. 165-169.

9. სირიულ-ქართული ლექსიკური ურთიერთობის ისტორიიდან: სირიული ლექსიკა ქართულ ოთხთავში [From the History of Syriac-Georgian Lexical Relations : Syriac Vocabulary in the Georgian Gospel] // ქართული წყაროთმცოდნეობა. – 1971. – №3. – გვ. 35-39.

1972

10. არსენი საფარელის ტრაქტატის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ – კრიტიკისათვის: ანაქრონიზმები [On the Criticism of the Treatise *On the Separation of Kartli and Armenia* by Arseni Sapareli – Anachronisms] // მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 1972. – №4. – გვ. 113-127.
11. „ნაწილი სომხითისა“ არსენი საფარელის ტრაქტატში „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ [‘Natsili Somxitisai’ in the Treatise by Arseni Sapareli *On the Separation of Kartli and Armenia*] // მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 1972. – №2. – გვ. 75-78.

1973

12. არსენი საფარელის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ [On the Separation of Kartli and Armenia by Arseni Sapareli] // ქართული წყაროთმცოდნეობა, გვ. – 1973. – გვ. 127-145.
13. მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის [Materials for the History of the 506 Church Council of Dvin] // მაცნე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საზოგადოებრივ-მეცნიერებათა განყოფილება). – 1973. – №3. – გვ. 145-166.
14. უხტანესის ცნობების კრიტიკისათვის: კირონ ქართლის კათალიკოსის დაბადების ადგილი [On the Criticism of the Information by Uxtanēs: The Birthplace of Kyron the Katholikos of Kartli] // მაცნე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილება). – 1973. – №1. – გვ. 119-121.

1974

15. რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში [On the Religious Situation in the Sixth Century Caucasus] // მაცნე (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია). – 1974. – №1. – გვ. 103-110.

1975

16. არსენი საფარელის ტრაქტატის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ თარიღისათვის („ნერსე ვინმე“) [On the Dating of the Treatise by Arseni Sapareli *On the Separation of Kartli and Armenia* – ‘Nerse vinme’] // მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 1975. – №4. – გვ. 89-94.
17. უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. [Uxtanēs: The History of Severance of the Georgians from the Armenians] სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ. – თბ.: მეცნიერება, 1975. – 443 გვ. – (საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია).

18. არმენისტიკა [Armenian Studies] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 1. – თბ.: – 1975. – გვ. 578-579. (თანაავტორი: ი. შ ი ლ ა კ ა ძე)

1976

19. არსენი საფარელის ანტიმონოფიზიტური ტრაქტატის – „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხეთისა“ – დათარიღებისათვის: [„სჯული იაკობთაჲ“] [On the Dating of the Antimonophysitic Treatise by Arseni Saparaeli *On the Separation of Kartli and Armenia* – ‘The Faith of the Jacobites’] // საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 1976. – №1. – გვ. 129-137.
20. არსენი საფარელის წყაროებისათვის [On the Sources of Arseni Sapareli] // ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. – თბ.: მეცნიერება, 1976. – გვ. 209-217.
21. ვახტანგ გორგასალსა და მიქაელ მთავარეპისკოპოსს შორის კონფლიქტის გამო [On the Conflict between Vaxt'ang Gorgasali and Archbishop Michael] // ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. – თბ.: – 1976. – გვ. 99-107.
22. მსოფლიოს ხალხთა ზღაპრები: სომხური ზღაპრები. [Armenian Fairy Tales] კრებული შეადგინა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ზ ა ზ ა ა ლ ე ქ ს ი ძ ე მ. – თბ.: ნაკადული, 1976. – 295 გვ.
23. *The Primeval Georgian Social terms* // *Studia Caucasica*. – 1976. – №3. – გვ. 7-25. – (თანაავტორი: გ. მ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი).

1978

24. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ., ატენის სიონის სომხური წარწერები. [The Armenian Inscriptions of the Ateni Sioni] – თბ.: მეცნიერება, 1978. – 142 გვ. ილ. 18 ტაბულა. (საქართველოს ისტორიის წყაროები, 6. ეპიგრაფიკული ძეგლები და ხელნაწერთა მინაწერები, II).
25. ბაგრატ ერისთავთა ერისთავის მიერ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ „განახლება“ [The „Renovation“ of the *Life of Grigol Xanteli* by Bagrat' Eristavt-Eristavi] // ქართული წყაროთმცოდნეობა, V. – 1978. – გვ. 33-38.
26. დიოფიზიტობა [Diophysitism] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3. – თბ.: – 1978. – გვ. 562.
27. მხედრული დამწერლობის სათავეებთან [At the Origins of the Georgian « Military » Script] // ცისკარი. – 1978. – №5. – გვ. 135-144. -№6. – გვ. 128-137. – (თანაავტორი: გ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი).
28. ოცსაუკუნოვანი საქართველოს ეკლესია [Twenty Centuries of the Georgian Church] // ჯვარი ვაზისა. – 1978. – №1. – გვ. 47-49.
29. ჩვაბიანის მაცხოვრის ეკლესიის ფრესკული წარწერების დათარიღებისათვის [On the Dating of the Fresco Inscriptions of the Chvabiani Church of the Saviour] // მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 1978. – №3. – გვ. 171-177.
30. *Мученичество Шушаник священника Якова. Введение и примечания* // Яков Цуртавели. Мученичество Шушаник. Памятники грузинской исторической литературы, I. – Тб.: Мецниереба, – 1978. – с. 7-26.

31. დვინის საეკლესიო კრება 506 // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 3. – თბ.: – 1978. – გვ. 491-492.

1979

32. შუშანიკი – ინტერნაციონალური წმინდანი [Shushanik – an International Saint] // საენათმეცნიერო კრებული. – თბ.: მეცნიერება, 1979. – გვ. 26-32.

1980

33. არსენი საფარელი. განყოფისათჳს ქართველთა და სომეხთა. [Arseni Sapareli: On the Separation of the Armenians and the Georgians] ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე მ. – თბ.: მეცნიერება, 1980. – 219 გვ. – (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია. ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლები, I. საქართველოს ისტორიის წყაროები, 17).
34. კირონ (კირიონ) I [Kyron (Kyrion) I] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5. – თბ.: – 1980. – გვ. 534.
35. კიროს ფასისელი [Kyros of Phasis] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5. – თბ.: – 1980. – გვ. 534.

1981

36. *Kaukasien und der christlich Orient zwischen 451 und 780* // Georgika. Heft 4. Jena-Tbilissi. – 1981. – p.34-36.

1983

37. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ., ატენის სიონის ოთხი წარწერა. [Four Inscriptions of the Ateni Sioni] – თბ.: საბჭოთა საქართველო, 1983. – 40 გვ. 6 ფ.
38. კავკასია და ქრისტიანული აღმოსავლეთი IV და VI მსოფლიო კრებებს შორის [The Caucasus and the Christian East between the Fourth and the Sixth Ecumenical Councils] // თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 241. – 1983. გვ. 213-218.

1984

39. მონოთელიტობა [Monothelism] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7. – თბ.: – 1984. – გვ. 98.
40. მონოფიზიტობა [Monophysitism] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7. – თბ.: – 1984. – გვ. 100-101.
41. მოქცევაჲ ქართლისაჲ [The Conversion of Kartli] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7. – 1984. – გვ. 149-150.
42. ნესტორიანელობა [Nestorianism] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7. – თბ.: – 1984. – გვ. 396-397.
43. ცხოვრება ფარნავაზისი: (VI საუკუნის თხზულება) [Life of Pharnavaz – a Sixth Century Treatise] // მნათობი – 1984. – №12. – გვ. 152-157.
44. *The Khachkars and Inscriptions in the Kvakhvrel'i Cave-Complex* // Atti del III Simposio intern. di arte Armeno in Bergamo. – 1984. – p. 29-32.
45. საეკლესიო განწეიქილება კავკასიაში [The Church Rupture in the Caucasus] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 8. – თბ.: – 1984. – გვ. 625-626.

1985

46. ალექსიძე ზ., ქართული წყაროების შესწავლის მეთოდური საკითხები (აგიოგრაფია). [Methodological Questions of the Georgian Sources Study – Hagiography] [რედ.: ნ. შოშიაშვილი]. – თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1985. – 37 გვ.
47. დავათის სტელეები [The Stelae of Davati] // კომუნისტი. – 1985. – №115. – (თანაავტორი: გ. აბრამიშვილი).
48. სომხები [Armenians] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9. – თბ.: – 1985. – გვ. 462.
49. სომხური დამწერლობა [Armenian Script] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9. – თბ.: – 1985. – გვ. 472.
50. სომხური სამოციქულო ეკლესია [Armenia Apostolic Church] // ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9. – თბ.: – 1985. – გვ. 472-473.

1989

51. მაცხოვრის კვართის ისტორია [The History of the Tunic of the Saviour] // სახალხო განათლება. – 1989. – №17.
52. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის როლი საქართველოს შუასაუკუნეების ისტორიაში [The Significance of the Georgian Orthodox Church in the Mediaeval Georgian History] // სახალხო განათლება. – 1989. – №3-4.
53. ფრესკული წარწერები. ტ. I. ატენის სიონი. [Fresco Inscriptions v. 1 – Ateni Sioni] გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გ. აბრამიშვილმა და ზ. ალექსიძემ. – თბ.: მეცნიერება, 1989. – 269 გვ. 36 ფ. ტაბულა. – (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია. საქართველოს ისტორიის წყაროები, 55. ეპიგრაფიკული ძეგლები, VIII.. ქართული წარწერების კორპუსი, III).
54. *La Mention imaginaire d'un toponime dans l'Inscription Arménienne de Sioni d'At'eni* // *Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes*. – 1989. – №5. – p. 227-230.

1990

55. *A National Motif in the Iconographic Programme Depicted on the Davati Stela* // *Le Muséon*, t.103-fasc.3-4. – Louvain-La-Neuve. – 1990.

1991

56. „ამბავი ქართლისა და ნათესავისა მათისა“ [The Story of Kartli and their Relatives] // კავკასიის ხალხთა ისტორიის პრობლემები. – თბ.: – 1991. – გვ. 79-84.
57. ახალი ცნობა „რუვისთაველთა სახლის“ შესახებ [New Data on the Family of Ruvistavelis] // ლიტერატურული საქართველო. – 1991. – №14.
58. ვინ არის „სრულიად აღმშენებელი“ სამშვილდის სიონისა [Who is the «Entirely Builder» of the Samshilde Sioni] // მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, XVI. – 1991. – გვ. 229-234.
59. *Национальный дух и культура Армении в период раннего христианства* // ქართულ-სომხური კულტურული ურთიერთობანი. – თბ.: – 1991. – გვ. 20-25.

1992

60. „ქართველ ებრაელთა“ საღმრთო მისია საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის თვალთახედვით [The Divine Mission of the Georgian Jews from the Viewpoint of the Georgian Apostolic Church] // ივერია. – 1992. – №1. – გვ. 37-44.
61. *Le grafitto récemment découvert dans l'église d'Ateni* // Revue des Études Arméniennes, t.XXIII. – Paris. – 1992. – p. 309-313.

1993

62. ახლად აღმოჩენილი სომხური გრაფიტი ატენის სიონში [Newly Discovered Armenian Graffiti in the Ateni Sioni] // აკად. აღ. ბარამიძისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. – თბ.: – 1993. – გვ. 48-50.

1995

63. „მოქცევა ქართლისაჲს“ თავდაპირველი სტრუქტურისათვის [On the Initial Structure of the Conversion of Kartli] // საქართველოს ეკლესიის, სასულიერო მწერლობისა და ხელოვნების ისტორიის საკითხები. – 1995. – გვ. 25-31.
64. *Manuscrits Géorgiens découverts à Sainte-Catherine du Sinai* // Académie des Inscriptions & Belles-Lettres, Comptes rendus de seance de l'année 1995. – Avril-Juin. – Paris. – 1995. – p. 487-494. – (თანაავტორი: ე.-პ. მ ა ე).

1996

65. საქართველო-სომხეთის დიპლომატიური ურთიერთობა VI-VII საუკუნეებში [Diplomatical Relations between Armenia and Georgia in 6th-7th Centuries] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის უწყებანი. – 1996. – №2. – გვ. 7-11.
66. *Sur le vocabulaire de la "Conversion du K'art'li: "Miap'ori", "Niap'ori" ou "Minap'ori" ?* // From Byzantium to Iran: In Honour of Nina Garsoian. – Atlanta. – 1996. – p. 47-52.
67. *The New Recensions on the "Conversion of Georgia" and the "Lives of the 13 Syrian Fathers" Recently Discovered on Mt. Sinai* // Settimane di studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medivo, XLIII. – Spoleto. – 1996. p. 409-421.

1997

68. მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის წარწერა [The Inscription on the Base of the Cross of Mtskheta] // ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. – თბ.: მეცნიერება, 1997. – გვ. 20-25.
69. „მოქცევა ქართლისაჲს“ და მცხეთის ჯვრის პოსტამენტის წარწერა [The Conversion of Kartli and the Inscription on the Base of the Cross of Mtskheta] // ზურაბ ჭუმბურიძის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული. – თბ.: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1997. – გვ. 7-19.
70. *К открытию письменности Кавказской Албании* // Festschrift für Fairy Lilienfeld, Stimme der Orthodoxie, 3. – 1997.
71. *Découverte d'un texte albanien: Une langue ancienne du Caucase retrouvée* // Académie des Inscriptions & Belles-Lettres, Comptes rendus des seances de l'année. 1997, Avril-Juin, Paris: – 1997. – p. 517-531. (თანაავტორი: ე.-პ. მ ა ე).

1998

72. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ., ალბანური მწერლობის ძეგლი სინას მთაზე და მისი მნიშვნელობა კავკასიოლოგიისათვის. *The Georgian-Albanian palimpsest on Mt. Sinai and its Relevance to Caucasian Studies*. Памятник албанской письмен-

ности на Синайской Горе и его значение для кавказоведения. – თბ.: ლოგოსი, 1998. – 78 გვ. – (თსუ კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტინიტიკისა და ნეოგრეციტიკის ინსტიტუტი. პროგრამა „ლოგოსი“. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი).

73. *საეკლესიო განხეთქილება კავკასიაში VII ს-ის დამდეგს: კირონ ქართლის კათალიკოსის დიპლომატია* [Church Rupture in the Caucasus in the Beginning of the Seventh Century: The Diplomacy of Kyron – Katholikos of Kartli] // ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, I. – თბ.: – 1998. – გვ. 142-164.
74. *ჩვენი ისტორიის გაკვეთილები* [The Lessons of our History] // საქართველოს რესპუბლიკა. – 1998. – №8-9.
75. «Мнимое упоминание» одного топонима в армянской надписи Атенского Сиона // აღმოსავლეთმცოდნეობა. – თბ.: – 1998.

1999

76. „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობის“ შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები [Textological and Historical Problems of the Study of *Martyrdom of Abibos Nekreseli*] // მრავალთავი. ფილოლოგიური და ისტორიული ძიებანი, XVIII. – 1999. – გვ. 12-29.
77. *Новые памятники письменности Кавказской Албании* // Христианский Восток (Новая серия), I. – Москва: – 1999. – с. 3-14.

2000

78. *ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი: ეპიგრაფიკული ეტიუდები* [Louvre, Mt. Sinai, Nazareth] // Μνήμη. – თბ.: – ლოგოსი, 2000. – გვ. 10-25.
79. *სპარსული ფრაზა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ტექსტში* [A Persian Phrase in the *Life of Saint Nino of the Conversion of Kartli*] // საერთაშორისო სიმპოზიუმის „ქრისტიანობა: წარსული აწმყო და მომავალი“ მოხსენებათა მოკლე შინაარსი. – თბ.: – 2000. გვ. 11. (თანაავტორი: ა. გ ვ ა ხ ა რ ი ა).
80. *A New Collection from Mt. Sinai and its Importance for the History of the Christian Caucasus* // Armenia and Christian Orient. – Yerevan: – 2000. – p. 175-180.
81. *La construction de la Κλεισσορα d'après le nouveau manuscrit sinaïtique N50* // Collège de France, Centre de recherches d'histoire et civilization de Byzance, Travaux et Mémoires 13. – Paris. – 2000. – p. 673-681.
82. *Remarques sur le déchiffrement de l'écriture Albano-Caucasienne* // REArm, 27. – 1998-2000.
83. *The Patriarchate of Georgia: History, Spiritual Tradition, Art* // The Splendour of Orthodoxy, 2000 Years, History, Monuments, Art, II, Patriarchates and Autocephalous Churches. – Athens: – 2000.
84. *Кавказская Албания* // Православная Энциклопедия, т. 1. – М.: 2000. – с. 455-459.

2001

85. *აბო თბილელის მარტვილობის თარიღი და მასთან დაკავშირებული ქართლის ერისმთავართა ქრონოლოგია* [The Date of the Martyrdom of Abo Tbileli and the Chronology of the Georgian Erismtavaris] // მრავალთავი, XIX. – 2001. – გვ. 313-315.

86. ალბანური ენის გრამატიკული და ლექსიკური აღწერისათვის (წინასწარი შენიშვნები) [On the Grammatical and Lexical Description of the Albanian Language – Preliminary Notes] // ენათმეცნიერების საკითხები, 4. – 2001. – გვ. 3-24.
87. ვარეჯიდან სინას მთამდე: უცნობი მასალა სამონასტრო კომპლექსის შესახებ სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა ახალი კოლექციიდან [From Gareja to Mt. Sinai : Unknown Material on the Monastic Complex from the New Collection of the Georgian Manuscripts of Mt. Sinai] // სამონასტრო ცხოვრება უდაბნოში. ვარეჯა და ქრისტიანული აღმოსავლეთი. თბ.: – 2001. – გვ. 48-61.
88. მანდილონი და კერამიონი ძველ ქართულ მწერლობაში [The Mandylion and Ceramion in the Old Georgian Literature] // Academia – ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, ტ. I. – 2001. – გვ. 9-15.
89. როდის, ვინ და რისთვის ააგო კელასურის ზღუდე [When, by whom and why was the Wall of Kelasuri Built] // Dedicatio: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. – თბ.: – 2001. – გვ. 25-39.
90. სპარსული ხელნაწერები და ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში [Persian Manuscripts and Historical Documents in the Institute of Manuscripts of Georgia] // კრ. Iran-Georgia, Historical-Cultural Interactions. The Center for Documents and Diplomatic History. – Tehran. – 2001. (სპარსულ ენაზე).
91. *Le déchifrement de l'écriture des Albaniens du Caucase* // CRAI. – 2001. – p. 1239-1257. (თანაავტორი: ჟ.-პ. მ ა ე).
92. *Le nouveau manuscrit Géorgien sinaïtique N50, Edition en fac-similé*, Introduction par Z. Aleksidzė: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Lovanii, 2001.
93. *Preliminary Account on the Identification and Deciphering of the Caucasian Albanian Text discovered on the Mount Sinai. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровке албанского текста обнаруженного на Синайской горе* // History of the Caucasus: the Scientific Public Almanac. – Baku: – 2001. – p. 37-40. (რუსულ, ინგლისურ ენებზე).
94. *Арсений Сапарский* // Православия Энциклопедия, т. 3. – М.: 2001. – с. 439-440.

2002

95. ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიკური საფუძვლები შუა საუკუნეების საქართველოს საეკლესიო მოღვაწეთა თვალთახედვით [The Canonical Background for the Church Autocephaly According to the Mediaeval Georgian Church Authorities] // თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები (აღმოსავლეთმცოდნეობა), ტ. 341. – 2002. – გვ. 307-323.
96. კვლავ სპარსული ფრაზის შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ტექსტში [Again on the Persian Sentence in Text of the Life of Saint Nino of the Conversion of Kartli] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. – 2002. – №2. – გვ. 35-43.
97. სკნელი მითი თუ რეალობა? [Skneli – A Myth or a Reality?] // ენათმეცნიერების საკითხები. – 2002. – №1. – გვ. 64-69.

98. უძველესი ცნობა ბაგრატიონთა დინასტიის შესახებ [Oldest Data on the Bagrationi's Dynasty] // ანამკი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. – თბ.: – 2002. – გვ. 23-36.
99. *What a Georgian-Albanian Palimpsests, Discovered in St. Catherine Monastery of Mt. Sinai, Can Tell Us About the History of the Caucasian Albanian Church. Что может рассказать об истории церкви кавказской Албании обнаруженный на Синайской горе Грузино-Албанский палимпсест* // History of the Caucasus: the Scientific Public Almanac. – Baku: 2002. – p. 15-26. (რუსულ და ინგლისურ ენებზე)
100. *Four Recensions of the 'Conversion of Georgia' (Comparative Study)* // The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania). – Wien: – 2002. – p. 9-16.

2003

101. ალექსიძე ზ., კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა. აღმოჩენა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში. [Caucasian Albanian Script, Language and Literature: Discovery in St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai] – თბ.: ბიბლიურ-თეოლოგიური ინსტიტუტი, 2003. – 224 გვ. – (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი).
102. ილია აბულაძე [Ilia Abuladze] // ილია აბულაძე – 100. – თბ.: – 2003. – გვ. 3-5.
103. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „მატიანის“ ახალი რედაქცია [A New Redaction of the „Chronicle“ of the Conversion of Kartli] // მრავალთავი, XX. – 2003. – გვ. 5-15.
104. სინური ხელნაწერები ასურელ მამათა შესახებ [Sinaitic manuscripts on the Syrian Fathers] // ნათელი ქრისტესი – საქართველო, I. – თბ.: – 2003. – გვ. 118-121.
105. ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა (ახალი დოკუმენტური მასალა) [The First Appearance of the Bagrationis Dynasty in Kartli – New Documentary Material] // ბაგრატიონები, სამეცნიერო და კულტურული მემკვიდრეობა. – თბ.: – 2003. – გვ. 27-36.
106. ქრისტიანობა და მართლმადიდებელი ეკლესია საქართველოში [Christianity and the Orthodox Church in Georgia] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. – 2003. – №3. – გვ. 23-44.
107. *On the Georgian Collection of Palimpsests* // Rinascimento Virtuale – Rediscovering Written Records of Hidden European Cultural Heritage. – Bratislava: – 2002. – p. 103-107.
108. *Language of the Lost Kingdom* // Caucasus Environment. – 2003. – №3.

2004

109. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანის“ ახალი რედაქცია [The New redaction of the 'Chronicle' of the Conversion of Kartli] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. – 2004. – №3. – გვ. 3-16.
110. ქრისტიანობა საქართველოში ანდრია პირველწოდებულნიდან დღემდე [Christianity in Georgian from Andrew the First-Called until Today] // ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში. – თბ.: ლოგოსი, 2004. – გვ. 36-60.

2005

111. ვინ არის სინას მთაზე აღმოჩენილ „ასურელ მამათა ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ამასპო დედოფალი? [Who is Queen Amaspo Mentioned in the Lives of the Syrian Fathers Discovered on Mt. Sinai] // ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. კრებული ეძღვნება პროფესორ კარლო კუციას დაბადებიდან 70 წლისთავს. – თბ.: – 2005. – გვ. 206-207.
112. სინას მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში 1975 წელს აღმოჩენილ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. *Catalogue of Georgian Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai*. შეადგინეს ზ ა ზ ა ა ლ ე ქ ს ი ძ ე მ, მ ზ ე ქ ა ლ ა შ ა ნ ი ძ ე მ, ლ ი ლ ი ხ ე ვ ს უ რ ი - ა ნ მ ა და მ ი ხ ე ი ლ ქ ა ვ თ ა რ ი ა მ. – ათენი: საბერძნეთის კულტურის სამინისტრო – სინური კვლევის ფონდი, 2005. – 664 გვ. (ბერძნულ, ქართულ და ინგლისურ ენებზე). – (სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი. საქართველოს საპატრიარქო. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი).
113. სინას მთის წმიდა ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერთა ახალი ქართული კოლექციის *Sin-50*-ის ანდერძ-მინაწერები [The Colophones of the New Georgian Collection of Manuscripts (Sin-50) at St. Catherine's Monastery of Mt. Sinai] // თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, (ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია). ტ. 359. – 2005. – გვ. 122-131.
114. ჯავახეთი და გუგარეთი ძველ სომეხ ისტორიკოსთა გეოპოლიტიკურ ცნობიერებაში [Javakheti and Gugareti in the Geopolitical Conciousness of the Old Armenian Historians] // მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, XXI. – თბ.: – 2005. – გვ. 269-272.

2006

115. მოქცევაჲ ქართლისაჲს კათალიკოსთა სია [The List of the Katholikoi of the Conversion of Kartli] // შოთა მესხია 90. სიუბილეო კრებული მიძღვნილი შოთა მესხიას დაბადების 90 წლისთავისადმი. – თბ.: – 2006. – გვ. 173-179.
116. *Грузинская Православная Церковь: Церковный раскол на Кавказе в 7 в.* // Православия Энциклопедия, т. 13. – М.: 2006. – с. 199-200.

2007

117. ასურელ მამათა ვინაობა და ეთნიკური წარმომავლობა [Identity and Ethnical Provenance of the Syrian Fathers] // თამარ გამსახურდიასადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. – თბ.: – 2007. – გვ. 212-215.
118. გრიგოლ რობაქიძე და ყურბან საიდი (ესად ბეი): ახალი მასალა [Grigol Robakidze and Khurban Said (Essad Bei): New Material] // მრავალთავი, 22. – 2007. – გვ. 225-241.
119. მოქცევაჲ ქართლისაჲს ახლადაღმოჩენილი სინური რედაქციები. [The Newly-Discovered Sinaitic Redactions of the *Conversion of Kartli*] გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზ ა ზ ა ა ლ ე ქ ს ი ძ ე მ. დაიბეჭდა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II ლოცვა-კურთხევით. (ეძღვნება მცხეთის ჯვრის 1400 წლისთავს). – თბ.: – 2007. – 60 გვ.

120. როგორ იწყებოდა სინური აღმოჩენები [How the Sinaitic Discoveries Began] // სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქს. კრებული ეძღვნება სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს უნმედესსა და უნეტარესს ილია II, აკადემიის საპატიო აკადემიკოსს აღსაყდრებიდან 30-ე და დაბადებიდან 75-ე წლისთავზე. – თბ.: 2007. – გვ. 70-78. – (საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია).
121. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს ქრონიკაჲში“ დაცული ტრადიცია ასურელ მამათა ქართლში მოსვლის დროის შესახებ [The Tradition of the Date of Coming of the Syrian Fathers According to the Chronicle of the *Conversion of Kartli*] // ანალები. ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი. ეძღვნება მარიამ ლორთქიფანიძის 85 წლის იუბილეს. – თბ.: – 2007. – გვ. 266-282.
122. „სიყუარულსა ბერძენთასა ნუ დაუტევებთ“ [“Do not Abandon the Love for the Greeks“] // მარიამ ლორთქიფანიძე 85. – თბ.: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2007. – გვ. 173-182.
123. უძველესი ქართულ-სომხური რვეული ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის სომხურ ფონდში [An Oldest Georgian-Armenian Manuscript in the Armenian Collection of the National Center of Manuscripts of Georgia] // კავკასიოლოგთა პირველი საერთაშორისო კონგრესის მასალები. – თბ.: – 2007. (თანაავტორი: დ. ჩ ი ტ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი).
124. *Discovery and Decipherment of Caucasian Albanian Writing* // საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 175. – №1, 2007. – გვ. 161-167.
- 2008**
125. ალბანური დამწერლობა [The Albanian Script] // ქართული ენა. ენციკლოპედია. – თბ.: ეროვნული მწერლობა, 2008. – გვ. 22-24.
126. მოსე კალანკატუელის „ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ ტექსტის კრიტიკოსათვის [On the Criticism of the Text of the History of the Albanians by Moses Kalankatuatsi] // ანალები. ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი. თბ.: ეძღვნება დავით მუსხელიშვილის 80 წლის იუბილეს. – 2008. – №3. – გვ. 66-91.
127. საქართველოს სამოციქულო, მართლმადიდებელი, ავტოკეფალური ეკლესია [Georgian Apostolic, Orthodox, Autocephalic Church] // რელიგიები საქართველოში. – თბ.: – 2008. – გვ. 140-157.
128. სომეხთა წმიდა სამოციქულო, მართლმადიდებელი ეკლესია [Armenian Holy Apostolic, Orthodox Church] // რელიგიები საქართველოში. – თბ.: – 2008. – გვ. 190-203.
129. „წმ. ნინოს ცხოვრებათა“ უძველესი ვერსიები, მათი თავდაპირველი სახელწოდება და სტრუქტურა [The Oldest Versions of the *Life of Saint Nino*: Their Original Titles and Structure] // წმინდა ნინო, სამეცნიერო კრებული, I. – თბ.: – 2008. – გვ. 132-137.
130. *Станновение национальных церквей на Кавказе* // Кавказ и глобализация, т.2, вып. 3, CA&Press. – Швеция, 2008, ст. 161-169.

131. *Establishment of National Churches in the Caucasus // The Caucasus and Globalization: Religion and Caucasian Civilization*, v.2, issue 3, CA&Press. – Sweden: – 2008. – p.142-150.
132. *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai*. Volume I, II. Edited by Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé // *Monumenta Paleographica Medii Aevi*, Series Ibero-Caucasica, dirigée par Zaza Aleksidze, vol. I-II, Brepols, 2008.

2009

133. ამიერკავკასიის ქვეყნების საერთაშორისო ორიენტაციის დოგმატური საფუძვლები [The Dogmatic Grounds of the International Orientation of the Caucasian States] // სამეცნიერო პარადიგმები. – თბ.: – 2009. – გვ. 266-277.
134. გრიგოლ განმანათლებლისა და საჰაკ პართელის „ხილვათა“ ქართული ვერსიები და მათი ასახვა ძველ ქართულ წყაროებში [The Georgian versions of the Visions of Gregory the Illuminator and Sahak Partew and their Reflection in the Old Georgian Sources] // ისტორიანი. სამეცნიერო კრებული მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი. – თბ.: არტანუჯი, 2009. – გვ. 473-483.
135. ლაილაშის ბიბლია [The Bible of Lailash] // ლაილაშის ბიბლია. ხელნაწერის ფაქსიმილური გამოცემა. შესავალი წერილი. – თბ.: – 2009. – (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
136. მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოვლისა ქართლისა [The Monastery of the Holy Cross of Mtskheta – the Protector of all Georgia] // ანალები. ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი. – 2009. – №4. – გვ. 151-164.
137. უძველესი ქართული ოთხთავის უცნობი ფრაგმენტები [The Unknown Fragments of the Oldest Georgian Gospel] // წელიწდეული. თბილისის ივ. ჯავახიშვილის უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტის შრომები. – 2009. – გვ. 81-102 (თანავტორი: დ. ჩ ი ტ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი).
138. „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ უძველესი რედაქციები [The Oldest Redactions of the Life of Saint Nino] // წმიდა ნინოს ცხოვრება და ქართლის მოქცევა, შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი. – თბ.: 2009. – გვ. 327-370.

2010

139. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა, ქრისტიანული კავკასია [Caucasus Christianus], ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 1. – თბ.: 2010. – 434 გვ.
140. ქართველ ებრაელთა საღმრთო მისია შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ტრადიციით [The Divine Mission of the Georgian Jews According to the Mediaeval Georgian Church Tradition] // დავით ბააზოვის საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმი. – VI. – 2010. – გვ. 23-34.
141. კვლავ გრიგოლ რობაქიძისა და ყურბან საიდის ურთიერთობის შესახებ [Once again about the relationship of Grigol Robaqidze and Qurban Said] // კადმოსი (ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი). – თბ.: 2010. – გვ. 171-182.
142. Arsen Sapareli, "Sur la séparation des Géorgiens et des Arméniens" // *Revue des Études arméniennes*. – 2010. – №32. – p. 59-132. – (ჟ ა ნ - პ ი ე რ მ ა ე ს - თ ა ნ თანავტორობით.)

2011

143. ბიზანტიის იმპერიის უცნობი ქართველი დიდი მოხელე და მისი საგვარეულო [An Unknown Georgian Highly Ranked Official of the Byzantine Empire and His Family] // ანალები. ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი. (ედღვნება ნანა ხაზარაძის საიუბილეო თარიღს.) – თბ.: – 2011. – №7. – გვ. 29-59.
144. ვინ იყო ტაოს პირველი ეპისკოპოსი [Who was the First bishop of Tao] // საისტორიო კრებული. – თბ.: – 2011. – №1. – გვ. 9-19.
145. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა, ქრისტიანული კავკასია [Caucasus Christianus], ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 2. – თბ.: 2011. – 396 გვ.
146. შუა საუკუნეების ხელნაერთა ფორზაცებისა და პალიმფესტური ფურცლების ისტორიები [Histories of Medieval Manuscript Flyleaves and Palimpsest leaves] // კადმოსი (ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი), 3. – 2011. – გვ. 88-94 (თანაავტორი: თ. ო თ ხ მ ე ზ უ რ ი).
147. წარწერა შორენკეცზე ხორანტიდან [A Georgian Inscription on a tile from the Khoranta] // ხორნაბუჯი. – თბ.: – 2011. – №1. – გვ. 219-220. – (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი).

2012

148. აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორიის“ უძველესი პალიმფესტური ტექსტი ხელნაერთა ეროვნული ცენტრის საგანძურში [The Oldest Palimpsest Text of Agathangelos's 'History of Armenia' in the Depository of the National Centre of Manuscripts of Georgia] // აღმოსავლეთმცოდნეობა. – 2012. – №1. – გვ. 11-25. – (თანაავტორი: დ. ჩ ი ტ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი).
149. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა, ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან [The early christian period church complex from Dmanisi]. – თბ.: 2012. – 174 გვ. – (თანაავტორები: კ. კ ა ხ ი ა ნ ი, გ. ქ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ჯ. კ ო - პ ა ლ ი ა ნ ი, კ. მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი, ე. ლ ლ ი ღ ვ ა შ ვ ი ლ ი, ნ. პ ა ტ ა - რ ი ძ ე).
150. გიორგი მთაწმიდლის ქართული ოთხთავის ანდერძები [Colophons of the Four Gospels of George the Hagiorite] // ანალები. 2012. – №8. – გვ. 162-180.
151. რელიგიური სიტუაცია კავკასიაში VI საუკუნის ბოლო მეოთხედში. იონანე იერუსალიმელის ეპისტოლე [Religious Situation in the Caucasus in the Last Quarter of the Sixth Century. The Epistle of John of Jerusalem] // ჰუმანიტარული კვლევები, წელიწდეული, III. – 2012. – გვ. 225-264.
152. *La reconquête Byzantine de la Syrie a la lumière de sources épigraphiques: autour de Balatunus (Qal'at Mehelbé)* [ბიზანტიის მიერ სირიის ხელახლა დაპყრობა: ბალატუნუსის გამო] // Revue des études byzantines, t.70. – Paris. – 2012. – (თანაავტორი: ჟ უ ლ ი ე ნ ა ლ ი კ ო).
153. *Palimpsest Leaves of the Georgian Manuscript Tbilisi, H-2123* [პალიმფესტური ფურცლები თბილისის ქართულ ხელნაწერში] // Codices Manuscripti, heft 84. – Purkersdorf – 2012. – გვ. 7-11 – (თანაავტორი: თ. ო თ ხ მ ე - ზ უ რ ი).

2013

154. ვინ იყო აბუქაბ ზოლავარი? [Who was Abukab Zolavar] // საისტორიო კრებული, 3, წელიწდეული. – 2013. – გვ. 11-21.
155. ომისა და მშვიდობის ეთიკა ძველი ქართველი ისტორიკოსის თვალთახედვით [Medieval Georgian Historians' View on Ethics of War and Peace] // ზურაბ კიკნაძე, საიუბილეო კრებული. – თბ.: 2013. – გვ. 225-233.
156. საქართველოს ადგილი აღმოსავლურ და დასავლურ ცივილიზაციათა შორის შუასაუკუნეების ქართველ მოღვაწეთა თვალსაზრისი [The Place of Georgia between the Civilizations of East and West in the View of Medieval Georgian Authors] // ქართული პოლიტიკა, 1. – თბ.: 2013. – გვ. 34-38.

2014

157. განძასარის წარწერა [Gadzasar Inscription] // საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. – 2014. – № 1. – გვ. 107-122.
158. დვინის II ადგილობრივი საეკლესიო კრება: შეკრების დრო და ოდენობა [Second Local Council of Dwin in Armenia: When and How Many Times it was Convened] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომების კრებული, I. – თბ.: 2014. – გვ. 11-24.
159. ლუვრი – ახტალა [Louvre – Akhtala] // წელიწდეული, ჰუმანიტარული კვლევები. – 2014. – გვ. 143-161.
160. ნესტორიანები კავკასიაში [Nestorians in the Caucasus] // ანალები (ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი). – თბ.: 2014. – გვ. 136-163.
161. ტაოს საეპისკოპოსო VI საუკუნესა და VII საუკუნის დასაწყისში [Episcopal see of Tao in the 6th c and the beginning of the 7th c] // აღმოსავლეთმცოდნეობა, 3. – 2014. – გვ. 206-220.
162. *The Place of Georgia between the Civilizations of East and West in the View of Medieval Georgian Authors* // *Travaux et mémoires*, 18, *Melanges Jean-Pierre Mahe*. – Paris: 2014. – p. 1-8.
163. *The Visions of Grigor and Sahak Part'ew: Old Georgian Versions and their Reflection in Georgian Sources* // *The Armenian Apocalyptic Tradition, A Comparative Perspective, Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth birthday*, Edited by Kevork B. Bardakjian and Sergio La Porta, *Sudia in Veteris Testamenti Pseudoepigrapha*, v. 25. – Leiden/Boston: Studia Brill, 2014. – p. 326-340.

2015

164. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა, თეოლოგიური პოლემიკა კავკასიაში, VI საუკუნე. [Theological controversies in the Caucasus, 6th century] [რედ.: დ. ჩ ი ტ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი]. – თბ.: არტანუჯი, 2015. – 315 გვ.
165. ენა და სახელმწიფო ქართულ მწერლობასა და პოლიტიკაში ძველად და ახლაც // საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონგრესი, I (მასალები). – თბ.: 2015. – გვ. 9-10.
166. ენა და სახელმწიფო ქართულ მწერლობასა და პოლიტიკაში [The Issue of Language and Statehood in Georgian Literature and Politics] // საქართველოს

- მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, №2. – 2015. – გვ. 5-14.
167. თარიღიანი ქართული ხელნაწერი IX-XVI სს (ალბომი). [Dated Georgian Manuscripts 9th-16th cc] – თბ.: 2014. – 354 გვ.
168. მცხეთის ჯვარი – მცველი ყოვლისა ქართლისა [The Cross (Jvari) Monastery of Mtskheta – Protector of Whole Kartli] // აღმოსავლეთმცოდნეობა, №4. – თბ.: 2015. – გვ. 231-240.
169. ქართულ-სომხური პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საცავებში: აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორია“ [Georgian-Armenian Palimpsest at the National Centre of Manuscripts: Agathangelos, “The History of the Armenians”] // მრავალთავი, № 24. – 2015. – გვ. 31-43.
170. ქრისტიანული კავკასია სინას წმიდა ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერთა ფონდის ახალ კოლექციაში [Christian Caucasus in a New Manuscript Collection at St. Catherine’s Monastery Fund on Mount Sinai] // კავკასიის სიძველეები მსოფლიოს მუზეუმებში, საერთაშორისო კონფერენციის მასალები. – თბ.: 2015. – გვ. 84-94.
171. *Грузинская Православная Церковь* // Грузины. – Москва: 2015. – с. 569-583.
172. *The Issue of Language and Statehood in Georgian Literature and Policies of Old and Recent Period* // საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონგრესი, I (მასალები). – თბ.: 2015 – გვ. 9-10.

2016

173. *Les images acheiropoietes du Sauveur – le mandylion et le kéramion – en Géorgie: la tradition de leur translation dans l’anciennelittératuregéorgienne* // Journal des Savants. – Paris: 2016. – p. 3-16.
174. *Some essential problems of the Christian Caucasian Studies* // L’Arménie et la Géorgie en dialogue avec l’Europe du Moyen Age à nos jours ed. by I. Augé, V. Barkhoudaryan, G. Dédéyan, M. Dokhtourichvili and I. Karaulashvili. – Paris: Geuthner, 2016. – p. 3-16.
175. *Fragments of the Oldest Armenian Lectionary in the Armenian Collection of the National Centre of Manuscripts of Georgia* // Sion, mère des Églises: Mélanges liturgiques offerts au Père Charles Athanase Renoux, in: M.-D. Findikyan, D. Galadza, A. Lossky (éd.). – Münster, Aschendorff, 2016. – p. 35-48.
176. *ასურელ მამათა წარმომავლობა* // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. – 2016.
177. *საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია* // ქართველები: ყველაფერი ქართველთა კულტურისა და ეთნოსისი შესახებ . – თბ.: 2016. – გვ. 489-500.
178. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა, *ქრისტიანული კავკასია* [Caucasus Christianus], ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 3. – თბ.: 2016. – 574 გვ.

2017

179. *მათეოს ურჰაელის ცნობა გრიგოლ ბაკურიანის ძის შესახებ* [Matteos Urhaetsi’s Testimony regarding Grigol Bakurianis-dze] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, 3. – თბ.: 2017. – გვ. 87-94.

180. *Deux Frères Caucasiens de Prométhée, Amiran et Abrsk'il*. Textes traduits par Z a z a A l e k s i d z e et J e a n - P i e r r e M a h é, Introduits et commentés par Jean-Pierre Mahé. – Paris, Les Belles Lettres, 2017. – 263 p.

2018

181. „საზოლავრო“ გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ შედგენილ პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონში [“Sazolavro” in the Typikon of Grigol Bakurianis-dze of Petritsoni Monastery] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, 4. – თბ.: 2018. – გვ. 11-14.

182. ერისთავთ-ერისთავი ბაკურიანის ვინაობა // ანალები, ეძღვნება დავით მუსხელიშვილის 90 წლის იუბილეს, 14. – თბ.: 2018. – გვ. 57-73.

2019

183. იადგარის უცნობი პალიმფსესტური ხელნაწერი [Unknown Palimpsest of an Iadgari from the Sinai Coellection of Georgian Manuscripts] // ელენე მეტრეველი – 100. – თბ.: 2018. – გვ. 63-71.

184. ქართული წარწერა (გრაფიტო) ჯაბალადან [Georgian Graffito from Jablah (Syria)] // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, 5. – თბ.: 2019. – გვ. 29-36.

185. არსენი ვაჩეს ძე [Arseni Vaches-dze] // მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, 26. – 2019. – გვ. 193-204.

186. *Епископат Тао в VI – начале VII века* [Episcopal see of Tao in the 6th c and the beginning of the 7th c] // ისტორიანი. – თბ.: 2019. – გვ. 117-133.

187. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე ზ ა ზ ა. „საქმენი იოვანე ზედა ზადნელისანი“ და „მარტვლობა აბიბოს ნეკრესელისა“ (სინური რედაქციები). [“Acts of Ioane Zedazneli” and “Martyrdom of Abibos Nekreseli”] – თბ.: 2019. – 291 გვ.

2020

188. მართლა სჯიდა სიკვდილით ქართლის კათალიკოსს სომეხთა კათალიკოსი [Could the Armenian Catholicos Really Sentence Catholicos of Kartli to Death?] // ქრონოსი, 1. – 2020. – გვ. 9-14.

189. „წმ. ნინოს ცხოვრების“ სამი რედაქციის სტრუქტურის ანალიზი // გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, VI. – 2020. – გვ. 33-42.

2021

190. ბიბლიოთეკები და წიგნების რეპერტუარი შუა საუკუნეების საქართველოში // ენრიკო გაბიძაშვილის 90 წლის იუბილისადმი მიძღვნილი კრებული – 2020. – გვ. 75-87 (თანაავტორი: დ. ჩ ი ტ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი).

191. მცხეთა, სადაც „ღმერთნი ღმერთობენ, მეფენი მეფობენ“, [“Mtskheta, were “Gods rule and kings govern”] // მუზეუმი და კულტურული მემკვიდრეობა. – თბ.: 2021. – გვ. 372-379.

2023

192. *Unknown Palimpsest of an Iadgari from the Sinai Collection of Georgian Manuscripts* // New Light on Old Manuscripts. The Sinai Palimpsests and Other Advances in Palimpsest Studies. Claudia Rapp, Giulia Rossetto, Grigory Kessel (Eds) – Austrian Academy of Sciences: 2023. – pp. 179-185. (Co-author D.Chitunashvili)